Jan Ragnar Hagland

Professor i norrøn filologi

Kontinuitet eller ny start?

Norsk literacy på lokalt nivå i tidleg eldre nytid: To diagnostiske tekstanalysar i språkhistorisk lys

Samandrag

Kva veit vi om fenomenet som på engelsk har vore kalla ‘levels of literacy’, ved inngangen til eldre nytid i norsk historie? Med ‘levels of literacy’ meiner vi då literasitet både på individuelt og på lokalt administrativt nivå. Ettersom kjeldetilfanget frå denne perioden er lite, tar dette arbeidet ved hjelp eit par stikkprøver sikte på å gi diagnostiske testar av korleis stoda var. Kan vi, blir det spurt, med ein slik metode finna ut noko om korleis det var med ‘levels of literacy’ i eit tidsrom som 1560-70 åra, eller snarare: Korleis kunne nivået av literasitet vera i ein uklår og ustabil periode av norsk språkhistorie? Desse spørsmåla har å gjera både med det som gjeld omfang av tekstproduksjon på lokalt plan i Noreg, språkforma som vart nytta og det som her er kalla ‘tekstformingskompetanse’. To diplom, eitt utferda 15. mai 1564 på Bygland i Sætedalen (DN XXI:1115), det andre 25. april 1568 i Borgund nær dagens Ålesund (DN XI: 729) er tilfeldig valde tekstar for analyse. Granskinga er gjort med tanke på å gi utfyllande svar på spørsmål stilte av artikkelforfattaren i boka Literacy i norsk seinmellomalder (Oslo: Novus. 2005). Ein samanfatta versjon av denne finst òg på engelsk (jf. Hagland 2012).

Innleiing

Det er ikkje så mykje vi veit om det vi med engelskspråkleg terminologi innom literacy-forsking omtalar som ‘levels of literacy’ (jf. Hagland 2012, 71,79) ved inngangen til eldre nytid i norsk historie. I språkhistorisk samanheng dreiar dette seg om andre halvdel av 1500-talet, og ‘levels of literacy’ skal her oppfattast i vid forstand, frå det individuelle nivået til literacy på lokalt administrativt nivå. Omgrepet ‘level of literacy’ vil altså omfatta svar på spørsmål som dette: Kven skreiv og kor mykje, og kor godt var dei på lokalt nivå i samfunnet i stand til å utforma meningsfulle tekstar? Dette vil vera vesentlege og grunnleggjande spørsmål i den vidare samanhengen her. Det kan med andre ord vera spørsmål både om kor mykje skrift som vart nytta på ulike nivå i samfunnet og om kvaliteten på det som vart skrive, det vi i ein slik samanheng kan kalla spørsmål om tekstformingskompetanse (jf. Hagland 2005, 79). Kvalitet er då først og fremst å forstå som skrivars evne til å skapa tekstbinding og

logisk framstilling. Dette er spørsmål som er drøfta i boka *Literacy i norsk seinmellomalder* (Hagland 2005, jf. også Hagland 2012). Denne dekkjer tida fram til ca. år 1500. Føreliggjande studie kan sjåast som ei kronologisk lita oppfølging av det som der er gjort.

I språkhistorisk forstand er andre halvdel av 1500-talet i høg grad ein brytingsperiode, der vi i kjeldematerialet vil finna gammalt blanda med nytt, heimleg med framandt, i første rekkje dansk. Allmennhistorisk sett har tida gjerne vore karakterisert som slutten av ein lang politisk og kulturell nedgangssperiode (jf. Imsen 2002 m/tilvisingar). Dette synet har i høg grad også prega språkhistoriske framstillingar. Eit representativt døme på dét er å finna i Skard (1972, 11–43). I Hagland (2005) er det likevel vist til at literacy på eit visst nivå voks fram på lokalt nivå i samfunnet mot slutten av mellomalderen, trass i den allmennhistoriske konteksten det skjedde i. Spørsmålet her er om vi kan sjå noko tilsvarande ved inngangen til det vi kallar eldre nytid i historia, eller om biletet då blir eit anna.

Kjeldene til studiar i den retning det i innleiinga her er peika på, er i det store og heile samla i serien *Diplomatarium Norvegicum*. Der kan utgjevarane gjennom meir enn halvtanna hundre år også seiast å ha gjeve eit indirekte svar på spørsmålet om kor lenge norsk mellomalder varte, ved å avgrensa det utgjevne tilfanget til tida før ca. 1570. Korleis det enn er med dette, skal vi i det følgjande freista finna svar på noko av det spørsmåla ovanfor ber i seg, ved nærlesing av eit par tekstar frå eit tiår godt utpå 1500-talet. Metodisk er framgangsmåten med slike stikkprøver å rekna som ein freistnad på å finna fram til ein diagnostisk test på korleis stoda var, eller helst kunne vera, i ein litt uklår eller flytande samanheng. Dette både med omsyn til skriftspråkleg omfang og form, og når det galdt tekstformingskompetanse på lokalt norsk nivå. Vi skal difor, litt tilfeldig, velja ein tekst frå eit miljø der dialekten enno må ha hatt arkaiske drag og talemålet må ha skilt seg markert frå det skriftspråket ein brukte til å formulera seg på. Korleis har ein tekst frå ein slik samanheng kunna bli skapa i kryssinga mellom gammal teksttradisjon, lokalt talemål og framandt (dansk) skriftspråkmønster, og kva 'level of literacy' kan ein tekst frå eit slikt lokalmiljø representera, må vi kunna spørja oss. Tilsvarande nærlesing av ein annan tekst frå perioden, frå eit anna miljø, vil då vonleg kunna hjelpa oss, så langt det rekk, til å få ei slags krysspeiling av situasjonen i Noreg litt meir allment sett i den avgrensa perioden som skal interessera oss her, nemleg tiåret 1560–1570.

Første tekst – ein presentasjon

Den første teksten som er vald, er skriven på Bygland prestegard, Bygland i Otradal, den 15. mai 1564 (DN XXI: 1115). Det er altså det vi kallar eit diplom, eit vitnebrev om kjøp og sal i dette konkrete tilfellet. Som skriftspråkleg *sjanger* har denne brevtypen tradisjon attende til norsk høgmellomalder. Som skriftspråkleg *aktstykk* kan brevet i dette tilfellet ikkje seiast å stå isolert i lokalmiljøet det har vorte til i. I tida frå 28. april til 15. mai er det bevart tre brev frå Bygland av ikkje meir enn 27 registrerte brev frå heile Noreg i året 1564. Av desse 27 er 24 bevarte i original. Fire av originalbrev er utferda av kongskanslaren i Noreg og av høvedsmannen på Akershus. Frå lågare nivå i det administrative hierarkiet har vi då ikkje meir enn 20 brev – alle rimelegvis med eit juridisk innhald. Det er anten brev utferda av lagmenn (fem) eller lagrettemenn, evt. sokneprest/lensmann saman med lagrettemenn. Av dei fem

breva frå lagmenn har den elles vél kjende Mattis Størssøn i Bergen utferda eitt og Jon Simonssøn frå Agder to. Det peikar mot literacy av eit anna slag og set det bevarte brevtilfanget frå lagrettemenn, lensmenn og prestar frå ulike kantar av landet inn i ein litt vidare kontekst. Det var nemleg på denne tida også komme i gang ein viss litterær produksjon med skribentar som Absalon Pederssøn Beyer, Mattis Størsson og andre (jf. Jørgensen 1995). Men materialet som kan seia oss noko om 'levels of literacy' på lokalt nivå kringom i landet, er svært avgrensa. Det seier oss likevel noko om ein eksisterande skriftkultur kringom i landet, t. d. i områda som er aktuelle for denne punktstudien.

Breva frå Bygland er skrivne av same hand. To er elles utferda same dag, 15. mai 1564, det eine på kyrkjebakken ved Bygland kyrkje (DN XXI: 1115 nedanfor), det andre ved Årdal kyrkje (DN XXI: 1116) m. a. med far og son som seglvitne, kan det sjå ut til: Jørund Svennungsson i det første og lagrettemann Svennung Jørundsson i det andre. Same skrivarhanda som i dei tre breva frå Bygland er elles kjend frå to andre brev utferda i området, det eine defekt og udatert, det andre frå 1567 (jf. DN XXI: 1111). Brevet som er valt til nærlesing her, har såleis ein skriftspråkleg kontekst i det som elles er ein svært kjeldefattig samanheng.

Brevteksten til DN XXI: 1115 i si originale utforming er som følgjer:

Thiit Bekiendis vy effther skreffne sorne laurettis mendh y robylau som er Christier Jacopsøn sogne Prest tiill Byglandh Jøren Suenongsøn Roer roluffsøn asbiørn haluorszøn medh thiitte vort obne Breff att varum vy aa byglandhs Kierckii gaar anno dnj. 1564 paa sancte haluardi dagh, hørdum vy vorum och saa vy handebondh therum mandnom y mellom som saa hetther Jøren olausøn orem olausøn, selde tha forneffde orem olausøn Jøren olausøn broder sine ix Kiørlau y huale som ligger y byglands prestegiell y otther dall fo[r] en siølfue kros om xij lodh och en j tøn kene gaff hand hanom syden y amois øre, och k[ra]ffde [ffo]rneffde orem ol[a]us[øn..]dh thy same pennyng aff søsken sinom y sauis hus som all de ris odall er for same pennynghe. Fframdelis Bekindis vy effther skreffne sorne laurettis mendh att kom anundh olausøn till Jøren olausøn Broder sine och sagde saa till hanom vilt thu kobe thii ix kiørlau som iegh oer y huale tha er thy megh fall, fordi att Jegh vylle løse y sauis hus saa møgitt som gunuor søster myne oer ther vdi for same pennynghe som er alle voris odall, och tha kiffte Jøren olausøn aff anund broder sine ix kiørlau y huale och gaff forneffde Jøren olausøn anundh broder sine x lod y spenne sølfue for same ix kierlau, och Fframdelis bekindis och orem och anundh att thy haffuer sold same guods y huale fra seg och sinom aruinge och vnder forneffde Jøren olausøn och hans arui(n)ge till euindeligh ega med egen och odall och medh all then luttum och lundum som thertill legitt och leitt h[a]ffu[e]r fra fonno och ny vthen gars och inden gars inthitt vnder tagendis .iiij. handstaffuer y mellom och med thuenne ødegare son liger vnder huale som hetter øllings tøn och strømslandt, Jtem Bekindis orem och atton att thii haffuer opboritt fōste pennig och siste och alle thii som y theris kob kom att saa y Sandhed er tha vinder vii med vore Indhsegei neden for thitte vort obne breff skriffuitt paa byglandh aar och dag som for siger.

Vi må vel rekna med at ein tekst som dette nok vil gi eit heller kaotisk inntrykk på ein lesar av i dag. I kva monn kan eit slikt produkt ha vore føremålstenleg i si samtid, må det i alle fall vera lov å undra på. Teksten blir kanskje litt lettare tilgjengeleg i følgjande lett moderniserte og forsiktig normaliserte form:

Det bekjendis vi efterskrevne svorne lagrettes mend i Råbygdela som er Christiern Jakobsen, sogneprest til Bygland, Jørund Svennungssøn, Roar Rolfssøn, Asbjørn Halvorssøn med dette vort opne brev at vi varom på Byglands kirkegård anno domini 1564 på St. Halvards dag. Hørde vi ordene og så vi handebånd de menn imellom som så heter: Jørund Olavssøn, Orm Olavssøn. Selde da førnevnde Orm Olavssøn Jørund Olavssøn, broder sine, IX kyrlag i Kvåle, som ligger i Byglands prestegjeld i Otradal for en sølvkross om [= på] XII lodd, og en [halv] tinn kande gav han hanom siden i åmogesøre, og kravde førnevnde Orm Olavssøn de same penninge av søsken sinom i Salveshus som all deris odel er for same penninge. Framdelis bekjendis vi efterskrevne svorne lagrettes mend at kom Anund til Jørund Olavssøn, broder sine, og sagde så til hanom: “Vilt du købe de IX kyrlag som jeg eier i Kvåle, da er de meg fal, fordi at jeg ville løse i Salveshus så megit som Gunvor, søster mine, eier der udi for same penninge som er alle vores odel.” Og da kjøfte Jørund Olavssøn av Anund, broder sine, IX kyrlag i Kvåle og gav fornefnde Jørund Olavssøn broder sine X lodd i spenne sølv for same IX kyrlag. Og framdelis bekjendis òg Orm og Anund at de haver solgt same gods i Kvåle fra seg og sine arvinger og under førnevnde Jørund Olavssøn og hans arvinger til evindelig eige med eign og odel og med all den lutom og lunnendom som dertil legit og legit haver fra forno og nyo, uten gards og inden gards, intet undantagendis .iiij. handstaver imellom, og med tvende ødegarder som ligger under Kvåle, som heter Ellingstjønn og Straumslund. Item bekjendis Orm og Anund at de haver oppboret første penning og siste og alle de som i deres køb kom. At så i sandhed er, da vidner vi med våre innsegl nedenfor dette vort opne brev, skrivit på Bygland år og dag som før siger.

Analyse – allment

Om vi då først freistar å sjå dette skriftstykket i eit sjangerperspektiv, vil vi raskt kunna slå fast at det oppfyller dei grunnleggjande krav som galdt for eit (sein)mellomalderleg norsk vitnebrev, som det er tale om her. (For eit oversyn over gammal norsk brevskikk, sjå Hamre (2004).) Teksten er såleis bygd opp med eit *promulgatio*, eit *narratio*, eit *corroboratio* og ein *eskatokoll*. Brevet følgjer då eit vanleg norsk mønster der *promulgatio* står heilt fremst i teksten utan noko *inscriptio* eller *salutatio* (jf. Hamre 2004, 48). *Promulgatio* i teksten her dekkjer alt frå første ord (*Thiit Bekiendis vy*) til og med *saa vy handebondh therum mandnom y mellom som saa hetther Jøren olausøn orem olausøn*. I denne delen av teksten er òg dateringa (*aa byglandhs Kierckii gaar anno dnj. 1564 paa sancte haluardi dagh*) som det då berre er vist attende til i eskatokollen. Det er eit vanleg mønster i gammal norsk brevskikk (jf. Hamre 2004, 60f.). *Corroboratio* i brevet (*att saa y Sandhed er tha vinder vii med vore Indhsegel neden for thitte vort obne breff*) står nest sist, rett før eskatokollen. Eskatokollen (*skriffuitt paa byglandh aar och dag som for siger*) viser altså berre attende til dateringa i *promulgatio*. Resten av teksten, hovudtyngda, er dermed det som vanlegvis blir kalla *narratio*

i slik samanheng som dette. Det er den delen som opnar mest for fri tekstforming, der vi kan få eit visst inntrykk av skrivarens faktiske tekstformingskompetanse.

Innom dei andre tre formelt definerte tekstdelane er det her mest for språkleg strikking etter mønster å tala om. Dei aktuelle namn mv. er sette inn i eit kjent mønster der eldre språkformer tidvis stikk seg ut i ei førsøksvis ny og dansk skriftspråkleg form. *Promulgatio*-delen av teksten må såleis kunna seiast å vera ei lett omskriving til dansk, på grensa til glossing, av eit tradisjonelt norsk brevformular. Eldre skriftlege mønster skin klårt igjennom, og denne tekstdelen må vera komponert anten med støtte i ei mønsterbok eller forma på grunnlag av føreliggjande brev. I og for seg kan dette vera formular skrivaren av brevet har lært seg gjennom praksis og etter kvart har automatisert og hatt til rådvelde ved utforming av nye tekstar. To av dei andre bevarte breva den aktuelle handa har skrive, kan støtta ei slik oppfatning. *Promulgatio* i dei tre breva (DN XXI: 1115, 1116 og 1133) er nemleg utforma nokså nøyaktig på same måte: Opplysingane om kven som stod bak det aktuelle *obne Breff*, kvar og kva tid det skjedde, er utforma på same måte og presenterte heilt i same rekkjefølgd.

Ein slik detalj talar då for at vi her har å gjera med eit lokalt skriftspråksmiljø der det formelle oppsettet av brev som dette har vore ganske godt innlært eller innøvd. I seg sjølv kan dette synast å innebera lokal literacy på eit høgare nivå enn det som det magre kjeldematerialet elles skulle tilseia. Vi ser altså etter alt å dømme ein skriftspråksbrukar med rimeleg godt innlært sjangerkunnskap til bruk i juridiske samanhengar som det å setja opp eit vitnebrev om kjøp og sal. Denne slags formelle tekstkompetanse skin elles gjennom også i utforminga av *corroboratio* og *eskatokoll*.

Det kan vera freistande i eit tilfelle som dette å spekulera over kven det er som har ført teksten i pennen. Det har noko å seia for kva 'level of literacy' som galdt i det aktuelle lokalsamfunnet – i tydinga kven det var som stod for den utøvande delen av fenomenet. Vi har altså bevart fem brev med same hand frå området kring Bygland kyrkje ved midten av 1560-talet. Berre ein av utferdarane eller seglvitna er med i meir enn eitt brev: Sokneprest i Bygland og svoren lagrettemann Christiern Jakobssøn (DN XXI: 1115 og 1133). Bygland og Årdal kyrkjer ligg ikkje så langt frå kvarandre at det utelukkar han som skrivar av dei to breva som er utferda same dag, 15. mai 1564, ved dei to kyrkjene. Jamvel om det ikkje restlaust kan provast, må soknepresten i sin kapasitet som lagrettemann sjåast som sannsynleg skrivar av dei bevarte breva. I så fall synest prestegarden på Bygland å ha fungert som eit lokalt lite skriftmiljø på line med det vi ser så tydelege konturar av andre stader i det føregåande hundreåret (jf. Hagland 2005, 52–63). På eitt plan vil då teksten vi har til analyse her, ikkje representera noko nytt i den samanhengen vi her prøver å sjå han. Det vil seia at vi generelt sett har å gjera med ein klår kontinuitet frå seinmellomalderleg norsk literacy i vid forstand. Denne kan såleis sjå ut til å ha funnest i tilknytnad til lokale små sentra, kyrkjelege og verdslege, ut over i landet også i tidleg nytid. I dette tilfellet er det prestegarden det gjeld, og det var nok ganske representativt for situasjonen i ein større samanheng, utan at vi har så svært mykje overlevert kjeldemateriale til å underbyggja ei slik oppfatning.

Det kan då vera grunn til først å sjå litt nærare på *promulgatio* i brevet her med tanke på språkleg etterslep frå tradisjonen attover i tid i den nye skriftspråklege konteksten som

galdt i det aktuelle miljøet. I den dansken som er nytta i formularet her, er det helst kompromissformer mellom lett attkjennelege gamle og nye former som skil seg ut: eldre *logrettumenn* > *laurettis mendh*, *Robyggjalog* > *robylau*, *handabond* > *handebondh*. Vidare ser vi veksling mellom personending i 1. pers. pl. og manglande personending i *vorum vy och saa vy*, hyperkorrekt arkaisering, eventuelt innslag frå talemål med dativ heller enn genitiv i samband med preposisjonen *y mellom* (*therum mandnom y mellom*, men likevel *.iiij. hand-staffuer y mellom*). Det vil i alle fall seia at innom formelt definerte tekstdelar brytest gammalt heimleg språktilfang tydeleg med det nye og framande innom ein sjanger som i utgangspunktet var forma i samsvar med eit felles europeisk mønster

Også i *narratio*-delen av brevet ligg mange kalkeringar over tradisjonell rettsleg terminologi og anna klårt i dagen. Det er såleis tale om *kiørlau* og *kierlau* frå eldre *kyrlag* n; det er tale om *egen och odall* frå *eign ok óðal*; om *all then luttum och lundum* frå *allum el. ollum lutum ok lunnendom*. Det same gjeld formularet *som thertill legitt och leitt h[a]ffu[e]r* frå *fonno och ny vthen gars och inden gars*. Det er ei rein kalkering over den vél kjende formuleringa *sem þar til liggr ok legit hafa frá fornu ok nýju, útan garðs ok innan*, slik vi med små variasjonar finn det i mellomalderbrevmaterialet (jf. t.d. DN IV: 386 frå Tingvoll 16. oktober 1357 og DN XXI: 401 frå Krødsherad 2. november 1441). Vidare er vendinga *att thii haffuer opboritt første pennig och siste och alle thii som y theris kob kom* berre ei ytterst lett reformulering av det vi kan finna i tilsvarende brev både frå 1300- og 1400-talet, t.d. som i DN V: 584 frå 24. juni 1428 (Oslo): *han hafde (...) vpboret fyrsta penning oc sidhersta oc alla þer mellom* m.v.

Arkaismer som *af søsken sinom, fra seg och sinom aruinge* og uttrykk som *tha er thy megh fall* er også med og fargar teksten. Den siste vendinga er ei klår vidareføring av det eldre uttrykket med akkusativ og dativ (*hann er mér fal*) i tydinga ”eg vil selja han”, eller ”dei” (*thy*) som er nytta i teksten her. Vi kan ikkje sjå bort frå at vendinga i teksten her har vore i samsvar med samtidig lokal språkbruk i Otradalføret, og at det såleis ikkje er tale om noka tekstleg kalkering i nett det tilfellet.

Verbalforma *oer*, som er nytta to gonger i teksten, synest helst å vera ei slags kompromissform mellom 3. pers. pres. eintal av verbet *eiga* i det eldre språket, altså *á*, og verbalendinga t. d. frå samtidig skriftspråk *haffuer*, som elles er nytta i teksten. Slike former, saman med dei formularprega uttrykka vi elles ser, tyder helst på at det er mønsterbøker med atskilleg eldre språkformer som spøkjer i bakgrunnen.

Nemninga *handstaffuer* er interessant i denne samanhengen. Ho viser truleg til tradisjonell språkbruk i området på den tida teksten vart skriven. Nemninga er òg kjend som *endestav* (jf. NHL, s. 80). NO fører opp ordet *handstav* m i tyding 3 som ”grensepåle som avgrensar ein eigedom” med belegg frå Froland i Aust-Agder. Belegget i brevet her må vera eit av dei eldste vi har, og er med og stadfester den geografiske avgrensinga av ordet til Agder-fylka og nærast tilgrensande område, som elles er gjeven.

Interessant på same måte er også nemninga *amois øre* som er nytta i *narratio*-delen av brevet. Det dreiar seg tvillaust om ei samansetjing med substantivet *ámoge* m, og den som her er aktuell, som elles er attestert i materialet frå Vest-Telemark 1743. Der er det tale om

Aamaages pæning med forklaringa ”det er pænge som kræves effter kiøb er sluttet, meere end afftalt var, hvilket ord bruges mest angaaende gaardekiøb, saa som naar en mand har solgt en gaard og børnene siden vil have fleere pænge, det er at *aamaage* godset.” (Røgeberg 2005, 435). Belegget frå Bygland 1564 tyder på at det dreiar seg om ei eldre, elles ikkje belagd form *ámágis eyrir* m, i same tyding som den noko seinare belagde samansetjinga med *pening* frå Telemark. Samansetjinga med *eyrir* ser altså ut til framleis å ha vore i bruk i Bygland ved inngangen til eldre nynorsk språkhistorisk tid.

Tekstformingskompetanse?

Korleis kan då den som har skrive brevet seiast å meistra den tekstlege utforminga av *narratio*-delen med alt dette overleverte formelspråk på lasset? Sjølve ortografien i det som her helst må kallast eit sterkt danskfarga skriftspråk, er etter måten konsekvent gjennomført, og må såleis kunna seiast å vera funksjonell i samanhengen. Noko sterkt og tydeleg normativt mønster har neppe vore tilgjengeleg i eit lokalt norsk skrivemiljø som det her er tale om. Syntaksen i denne delen av teksten er til dels prega av verb i spisstilling, slik vi kan sjå det i norrønt: *Selde da førnevnde Orm Jørund Olavssøn, broder sin IX kyrlag i Kvåle; ---og kravde førnevnde Orm Olavssøn de same penninge av søsken sinom* etc. [Lett normaliserte sitat]. Slikt har nok ikkje vore problematisk den gong og er det neppe i dag heller, men det har truleg vore med og farga eller markert teksten som juridisk dokument.

Tekstsekvensar som den følgjande viser i alle fall tydeleg evne til fri forming av godt koherent tekst, til og med med innlagd direkte tale:

Framdelis bekjendis vi efterskrevne svorne lagrettes mend at kom Anund Olavssøn til Jørund Olavssøn, broder sin, og sagde så til hanom: “Vilt du købe de IX kyrlag som jeg eier i Kvåle, da er de meg fal, fordi at jeg ville løse i Salveshus så megit som Gunvor, søster mine eier der uti for same penninge som er alle våres odel.” Og da kjøfte Jørund Olavssøn av Anund broder sin IX kyrlag i Kvåle, og gav førnevnde Jørund Olavssøn Anund broder sin X lodd i spennesølv for same IX kyrlag osb.

Jamvel om det ikkje er så store samanhangande tekstmengder å finna av dette slaget, korkje her eller i brevmaterialet som såleis, viser døme som dette klårt nok skriftleg tekstformingskompetanse – på eit visst nivå. Skal vi kunna seia noko om ‘levels of literacy’, må også denne kompetansen takast med i rekninga, jamvel om vi ikkje så lett kan setja eintydige mål på han, mål som lett kan samanliknast tekstar imellom. I vårt tilfelle ser vi i alle fall eit konkret uttrykk for at det har funnest evne til å utforma samanhangande og meningsfulle skriftlege tekstar ein gjeven stad i landet i eit gjeve miljø. Om denne kompetansen i tidleg eldre nytid også har funnest utanom slike små lokale skriftspråksmiljø som det vi her ser konturane av, veit vi ikkje så mykje om. Vi har ikkje kjeldetilfang som kan seia oss noko særleg om det, kan det sjå ut til.

Det vi kan sjå i ein diagnostisk test som dette, er altså det vi må kunna kalla ei lett institusjonalisert form for literacy ute på den norske landsbygda. På same måte som i seinmellomalderen ser vi også her konturane av eit apparat med utferdarar og seglvitne som er

med og gjer bruk av skrift og skriftspråk uomgjengeleg, også i relativt små lokalsamfunn av det slaget det er tale om i vårt tilfelle. At det her er tale om det vi kan kalla funksjonell literacy, går klårt fram av det dokumentet vi her har sett på. Endå så langt fram i tid som bortimot eit hundreår etter at brevet vart utferda, ser vi at dokumentet har fungert i rettsleg samanheng. Vi kan òg sjå at det munnlege og det skriftlege framleis fungerer side om side, på same vis som vi ser det i mellomalderen. I den vidare bruken av dokumentet er det såleis berre det munnlege – den opplesne versjonen av teksten – vi ser spor av. Det vil seia denne mellomtingen mellom skriftleg og munnleg kommunikasjon som gjerne blir omtala som “aural kommunikasjon” og som er så typisk i seinmellomalderens rettspraksis (jf. også Hagland 2005, 29). Dette ser vi altså ved to påskrifter på brevet frå 1564 – den første frå 1624: *Lesst for [r]ette paa Qualle Arffueskiffte den 6 februarij 1624*; den andre frå 1655: *Læst for Rette paa Christiansannds Laugstue och domshuus, dend 26 July 1655*.

Bruken av dokumentet i 1624 dreiar seg altså om arveskifte i garden *Huale* som er nemnd i teksten frå 1564. I kva samanheng det er brukt i 1655, går ikkje fram av påskrifta. Det ‘level of literacy’ det her aktuelle dokumentet representerer, var i alle fall ein vél integrert del av rettssystemet på lokalt nivå. Det ser vi klårt av tilfelle som dette, og det er mellomalder langt fram i eldre nytid.

Andre tekst – presentasjon

Vi skal utvida denne diagnostiske testen litt ved å ta med eit liknande skriftleg aktstykke frå det same tiåret, men frå ein annan kant av landet enn Bygland i Otradalen. Vi kan sjå på eit brev om makeskifte, utferda 25. april 1568 i Borgund, i eit kystnært miljø på Sunnmøre (DN XI: 729). I si originale språkform ser det ut som følgjer:

Bekiendis jegh Oluff Johnsen paa Skarbøø medtt thette mitth obne breff att jeg haffuer medtt mynn frij wilghie (sammeledis och medt mynn quindis och börnns samtycke) skift och bytth medtt thenne breffuisær Samunndtt paa Møckelbodttstaddt ett melelaugs leyghe som ligger vdi enn jordtt widtt naffn Synes y Vigerens kircke sognn, och haffuer hannd vnntth migh i genn der faare etth melelaugs leyghe som liggher wdi Oustrem y Sthe Peders kircke soghnn, och haffuer hand frytth loff thil att brughe och selghe same melelaugs leighe som hand aff migh fangitt haffuer huem hannom løster for migh och myne arffuinghe. Thette forne y sanddhett att were trycker jegh mitth jndsegel her nedenn faare som schreffuitt er y Borgundtt denn søndag Quasi modo geniti som vor den 25 dag Aprilis anno dominj 1568.

På baksida av brevet er det med handskrift frå 17. hå. notert: *Oluff Skarbos breff om itt melag i Synnes*. Lett normalisert og modernisert vil teksten kunna sjå slik ut:

Bekjendis jeg Oluf Johnsen på Skarbø¹ med dette mitt opne brev at jeg haver med min fri vilje (sammeledis òg med min kvinnes og børns samtykke) skift og bytt med denne brevviser Samund på Myklebolstad² ett mællags leige som ligger udi en jord ved navn Synes i Vigerens

¹ Jf. NG XIII, s. 187

² Truleg Myklebost i Haram som før låg under Borgund kyrkjesokn, jf. NG XIII, s. 192.

kirkesogn³, og haver han unt mig igjen der fore ett mællags leige som ligger udi Austrem i St. Peders kirkesogn⁴, og haver han fritt lov til at bruge og selge same mællags leige som han af mig fanget haver hvem hannom lyster for mig og mine arvinge. Dette fornevnte i sandhet at være trykker jeg mitt insegl her nedenfor som skrevet er i Borgund den søndag Quasi modo geniti som var den 25. dag aprilis anno domini 1568.

Analyse – allment

Konteksten dette brevet går inn i synest vera meir avgrensa eller i alle fall meir ugjennom-siktleg enn det som gjeld for brevet frå Bygland 1564. Det er ikkje bevart andre brev frå same området, og berre 15 brev er til no registrerte for heile landet frå året 1568. Av desse 15 er tre utferda av rikskanslar eller tilsvarende instans, og tre er einast bevarte i seinare avskrifter. Det vil seia at det ikkje er bevart meir enn ni originalbrev som kan seia noko om literacy på lokalt nivå i det norske samfunnet frå året 1568. Det kan vera mange grunnar til det, men tilgangen på gyldig kjeldemateriale er, som vi ser, i alle fall svært avgrensa.

Brevet frå Borgund kan likevel ha interesse i vår samanheng. Det er ei privat utferding og tilsynelatande gjort av ein privat lekpersion, etter alt å dømme ein vél etablert jordeigar – ein Oluf Johnsen på Skarbøen. Han er både utferdar og einaste seglvitne, og han kan ha ført brevet i pennen sjølv for den “brevviser” (jf. NHL, 50) som er nemnd i teksten. Med så lite materiale som vi har både lokalt og på landsbasis, må vi i alle fall vera svært atterhaldne med å dra vidtrekkjande konklusjonar om miljøet brevet har vorte til i. Men det er likevel ting i teksten som kan tyda på at også prestegarden i Borgund kan ha fungert som eit lokalt lite skriftspråksmiljø, på line med det vi ser konturane av i Bygland fire år tidlegare. I alle fall må brevet frå Borgund, same kven som har skrive det, vera utført på initiativ frå denne Oluf Johnsen på Skarbøen. Brevet er datert i Borgund sundag *quasi modo geniti anno domini 1568*. Det vil seia at innleiingsorda på latin (frå Apostelen Peters første brev 2, 2) i inngangen til gudstenesta første sundag etter påske er nytta, saman med *anno domini*, i dateringsformularen – i tillegg til “verdsleg” datering *den 25. dag Aprilis*. Dette kan sjølv sagt vera restar frå eldre kyrkjeleg dateringsskikk som også ein verdsleg skrivekunnig person har hatt i sitt repertoar. Men det tyder vel helst på at det er ein prestelærd og litt latinkunnig person som har utforma brevet, i så fall då på oppdrag. Brevet i seg sjølv opnar såleis både for å sjå det som uttrykk for det same ‘level of literacy’ som vi alt har sett eit døme på. Men det utelukkar heller ikkje at vi her har å gjera med eit døme på at einskildpersonar kringom i lokalmiljøa hadde teke til å produsera skrift dei tidlegare ville måtta ha hjelp til å utføra. I så fall er det noko som peikar framover i språkhistoria. Men med så lite materiale til rådvelde som det vi har, synest det ikkje råd å komma til nokon sikrare konklusjon på spørsmålet vårt enn dét.

³ Jf. NG XIII, s. 201.

⁴ Jf. NG XIII, s. 174.

Tekstformingskompetanse?

Brevet viser i alle fall samanheng med likande dokument frå seinmellomalderen. Det har eit litt forenkla oppsett med eit kort *promulgatio*: *Bekiendis jegh... medtt thette mitth obne breff*; eit *corroboratio*: *Thette forne y sanndhett att were trycker jegh mitth jndsegel her nedenn faare*; og ein *eskatokoll* med datering til slutt: *som skrevet er i Borgund den søndag Quasi modo geniti som var den 25. dag Aprilis anno domini 1568*. Alt anna utgjer då *narratio*-delen av brevet. Denne delen omtalar då kort, med grei syntaks og god tekstbinding, eit makeskifte der eigeendom i Synes på Vigra blir bytt med tilsvarende eige i Austrem, som ligg i dåverande Borgund kyrkjesokn (om ‘eitt mællagsleige’ – sjå NHL, 233). Jamvel om teksten er kort, er han funksjonell og må seiast å vera uttrykk for ein tekstformingskompetanse på eit etter måten avansert nivå. Påskrifta frå 1600-talet bak på brevet kan tyda på at også dette brevet har tent som gyldig rettsdokument i lang tid framover. Men på kva måte går det ikkje fram – i motsetnad til det som gjeld for brevet frå Bygland 1564. Bak på brevet frå Borgund er det såleis berre kort opplyst at det dreiar seg om “Olluff Skarbos breff om itt melag i Synnes.”

Avslutning

Det er såleis kontinuiteten med seinmellomalderens norske literacy på *lokalt* nivå som står tydelegast fram ved ein tilfelleleg test av to tekstar som dette. Det viser altså på mange måtar mykje av det same som er påvist i Hagland (2005). Sikrare svar på spørsmålet om det samtidig har funnest kimar til nye steg vidare i utviklinga av literacy i norsk samanheng, må såleis etter alt å dømme søkjast i andre typar kjeldemateriale enn desse breva frå Bygland 1564 og Borgund 1568, og biletet av norsk literacy i samfunnet samla sett i tidleg nytid fram til om lag 1570 må teiknast med breiare penn og med bruk av anna kjeldemateriale enn det vi her har sett på. Frå og med andre halvdel av 1500-talet ser vi nemleg ein tiltakande litterær produksjon frå lærde miljø som dei såkalla «Bergens-humanistane» og «Oslo-humanistane» (jf. Andersen 2006, 87–100). Vi har i aukande grad bevart protokollarar og dokument av ymse slag, særleg kyrkjelege mv. Men når vi tek inn slike kjelder, vil vi ikkje lenger vera på lokalt bygdenivå i tidleg norsk nytid.

Litteratur

- Andersen, P. T. (2006) [2001]. *Norsk litteraturhistorie*. Oslo: Universitetsforlaget.
 DN = *Diplomatarium Norvegicum I–XXII*. Christiania/Oslo 1847–1995.
 Hagland, J. R. (2005). *Literacy i norsk seinmellomalder*. Oslo: Novus forlag
 Hagland, J. R. (2012). On vernacular literacy in late medieval Norway. I: Stenroos, M., Mäkinen, M., and Særheim, I. (red.). *Language Contact and Development around the North Sea*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 69–81.
 Hamre, L. (2004). *Innføring i diplomatikk*. 2. utg. Oslo [Første utg. Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget. 1972].
 Imsen, S. (2002). *Noregs nedgang*. Oslo: Det Norske Samlaget.
 Jørgensen, J. G. (1995). Bergenshumanistene og kongesagane. *Nordica Bergensiana* 7, 42–55.

NHL = Fladby, R., Imsen S. og Winge H. (red.) (1974). *Norsk historisk leksikon*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag a.s.

NG = *Norske Gaardnavne I–XIX*. Kristiania/Oslo 1897–1936.

NO = *Norsk ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet. I-*. Oslo 1966- : Det Norske Samlaget.

Røgeberg, K. M. (2005). *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål frå Danske Kanselli. Bd. 3* Akershus stiftamt, Buskerud, Vestfold, Telemark. Oslo: Solum Forlag.

Skard, V. (1972). *Norsk språkhistorie. Bind II 1523–1814*. Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget.